

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

СТЕЧАЈИ РАДЊИ У ЧАЧКУ У ВРЕМЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ ОД 1929. ДО 1933. ГОДИНЕ

Привредна структура Чачка се нарочито мењала двадесетих година XX века. До тог периода био је веома изражен развој занатства и трговине са угоститељством. Од тада занатство све више почиње да уступа место индустрији. Од Парне пиваре, као најстаријег индустријског капацитета, преко млинске и цигларско-препарске индустрије, дошло се до савремених производних капацитета. Занатство се, нарочито ситно, и поред тога, доста задржало и бележило извесне резултате у привредној активности. Оно је још увек било доста заступљено у предвечерје економске кризе. Економске и политичке тешкоће, налетом економске кризе, нису мимоишле град Чачак. Привредни ентузијазам био је у многоме успорен смањењем кредитних потенцијала банака, опадањем привредне активности у индустрији и другим делатностима, повећањем земљорадничких дугова, смањењем штедних улога у чачанским банкама, опадањем промета робе и услуга, повећањем броја незапослених. У тој изненадној кризној лавини највише су страдале ситне знатлије и трговци, који нису имали финансијске резерве да амортизују настале потресе. Њихове радње су под ударима поверилаца, најчешће банака, преко ноћи нестајале као да их неки ураган

однео. Иза тога би остале, најчешће, бројне незбринуте породице бивших власника и радника. Они су тада постајали једно исто — понуђачи своје радне снаге. Неки нису могли психички да издрже ове потресе, па су сами окончавали свој живот.

У доба економске кризе од 1929. до 1933. године сваког дана дешавали су се стечајеви радњи. Није се знало када ће која отићи под стечај. Њихови власници су се, до последњег тренутка, борили да продају своју робу, да из остварених прихода подмирују своје обавезе према добављачима или кредиторима — банкама. Чим би повериоци видели да обвезник касни у извршавању обавеза или да није више у стању да враћа кредите, а посебно ако их је било више, они би одмах тражили попис имовине и покретање стечајног поступка — да се што пре обештете, тежећи да добију што већи колач од стечајне масе. На пријаву поверилаца, представници тадашњих власти би изненада упадали у радњу и почели вршити попис имовине, а потом би она црвеним воском била запечаћена до дана лицитације. У прво време сваки стечајни поступак у граду скретао је пажњу грађана и постајао догађај дана. Међутим, како се заштравала економска криза, стечајеви трговаца, угоститеља и занатлија били су свакодневна појава, која више није представљала никакво изненађење.

Уочи економске кризе 1929. године, на основу пописа пореских органа, утврђен је у Чачку овај број радњи:¹

Ред. број	Назив	Број радњи	Број власника-ортака	Намештеника	Свега 4+5
1	2	3	4	5	6
I Трговина					
1.	трговинске радње, ману-фактурне и остале	49	55	44	99
2.	извозника	6	6	7	13
3.	пиљари	3	3	—	3
4.	колонијал-бакали	51	52	25	77
5.	дашчаре-грађ. материјал	3	3	1	4
6.	вунари	1	1	—	1
Свега:		113	120	77	197

СТЕЧАЈИ РАДЊИ У ЧАЧКУ У ВРЕМЕНУ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ ОД 1929. ДО 1933. ГОДИНЕ

Биле су четири трговинске радње са три и више радника. За њих се може рећи да је било више учешћа најамног, а мање личног рада власника радњи. На преосталих 109 радњи долазило је просечно 0,60 намештеника по једној, што говори да се радило о претежно личном раду власника.

1	2	3	4	5	6
II Угоститељство					
1. хотел „Крен“ (14 двокр. соба и 160—170 седишта у ресторану)		1	1	8	9
2. хотел „Касина“ (11 двокр. соба и око 200 седишта у ресторану)		1	1	5	6
3. хотел „Русија“ (4—5 двок. соба са 80—100 седишта у ресторану)		1	1	3	4
4. хотел „Париз“ (10 двок. соба и око 150—200 седишта у ресторану)		1	1	6	7
5. хотел „Лазовић“ (8 двок. соба и око 200 седишта у ресторану)		1	1	4	5
6. кафана	43	43	18		61
7. бифеа	3	3	—		3
8. народних кујни	2	2	—		2
9. бозација	2	2	1		3
10. посластичара	1	1	—		1
11. ракиција-подрумара	7	7	—		7
Свега:		63	63	45	108

У угоститељству, од укупног броја радњи, седам је запошљавало по три или више радника, односно укупно 30 намештеника, што указује да се, за то време, радило о крупнијим угоститељским објектима. Преосталих 56 радњи запошљавало је 15 радника или 0,27 намештеника по једној. Произилази да се радило са великим учешћем личног рада власника радњи.

1	2	3	4	5	6
III Занатство					
1. кројача		5	6	—	6
2. пекара		28	29	16	45
3. воскара — књижара		9	9	5	14
4. обућара		14	14	11	25
5. бојација		2	2	—	2
6. грнчара		3	3	—	3
7. бравара		3	4	6	10
8. столара		7	7	3	10
9. ковача		2	2	1	3
10. каменорезаца		2	2	—	2
11. опанчара		28	29	12	41
12. пушкара		1	1	—	1
13. зидара — предузимача		3	3	—	3
14. кожара		2	2	—	2
15. казанџија		1	1	—	1
16. радионице шешира		1	2	—	2
17. поткивача		1	1	—	1
18. сарача		5	5	—	5
19. касапа		13	13	2	15
20. лимара		4	4	3	7
21. абација		9	9	6	15
22. бербера		8	8	3	11
23. јорганџија		1	1	—	1
24. штампари		1	1	—	1
25. пинтери		2	2	—	2
26. фотографи		2	2	—	2
27. кобасичари		1	1	—	1
28. папуџије		1	1	2	3
29. часовничари — сајџије		3	3	2	5
30. модне радње		2	2	—	2
31. колари		2	2	2	4
32. кожари		1	1	1	2
Свега:		167	172	75	247

СТЕЧАЈИ РАДЊИ У ЧАЧКУ У ВРЕМЕНУ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ ОД 1929. ДО 1933. ГОДИНЕ

Од укупног броја радњи, пет, или три одсто, запошљавало је три и више радника, што значи да је код ових радњи било мање учешће рада власника, а више најамног рада. У преостале 162 радње било је запослено 75, или 0,46 намештеника по једној, уз велико учешће личног рада власника.

1	2	3	4	5	6
IV Остале радње					
1. апотеке — дрогерије		3	3	2	5
2. зубни техничари		1	1	—	1
3. адвокати		7	7	—	7
4. доктори — лекари		6	6	—	6
	Свега:	17	17	2	19

1	2	3	4	5	6
V Занатске задруге					
1. Столарска задруга „Будућност“		1		10	10
2. Браварска задруга		1		8	8
3. Млекарска задруга		1		4	4
	Свега:	3		22	22

Произилази да је у Чачку уочи економске кризе било 363 радње, у чему трговина учествује са 31, угоститељство 17, занатство са 46 одсто, задруге са један и остале радње са пет одсто.

У свим радњама било је запослено 199 намештеника, највише у трговини и занатству. Укупно је 593 намештеника и власника радњи било ангажовано у овим привредним делатностима. Међутим, тада је било ангажовано и 250 радника на изградњи војне артиљеријске касарне.² Радило се о овом и сличним пословима који су били повремениг карактера. Није познато да ли су, и колико, ангажовани радници на овом објекту били са овог подручја. Може се претпоставити да је изванредан део био и са стране, с обзиром да

је извођач организовао смештај и исхрану у близини градилишта. Овакви и слични послови у време економске кризе, били су веома значајни за привреду Чачка, пошто се радило о инвестиционој потрошњи и ангажовању финансијских средстава за разне набавке и на овдашњем локалном тржишту.

Поређења ради, интересантно је навести податке из једног извештаја, упућеног Министарству трговине и индустрије, да је у Чачку 1927. године било 319 занатлија, 291 калфа и 255 шегрта.³ Сигурно, један број ових занатлија нашао је место у индустрији, која је била у успону тих година. На основу ових података може да се тврди да су трговци и занатлије мање пријавили запослених намештеника 1929. године. Без обзира на ово, морамо остати при званичним подацима, добијеним приликом пописа, који, без обзира на нека оступања, указује на одређене законитости у развоју занатства, што је за ово истраживање веома значајно.

Подаци указују да се радило у већини о ситносопственичкој трговини и занатству, које, услед уситњености и немања резервних средстава, није лако могло да се одупре налетима економске кризе. Почетком тридесетих година највеће осцилације су биле у трговини и занатству. У периоду од 1930. до 1935. у Чачку је одјављено 148 радњи: занатлијских — 51 (од чега: опанчарских и обућарских 19, абаџијских — три, пекарских — шест, и осталих — 23), трговачких — 73 (од којих: колонијално-бакалских — 29), извозничких — шест и осталих 38, угоститељских 24 (од којих: 20 кафана, три бифеа и један хотел).⁴

Број стечаја непрекидно је растао. Сматра се да је 1932. године био највећи. Тада је у јулу 40, а у августу 37 радњи отишло под стечај, Принудних поравнања било је 46 у јулу и 96 у августу 1932. године.⁵ У време економске кризе пропале су и неке задруге: Прва обућарска и Браварска.⁶ Многи бизиси власници нису били више у стању да отворе радње. Само је неким успевало да отворе неку кафану или, најчешће, бифе.

Ситно занатство је пропадало и под ударцима индустријске конкуренције. Тада су највише били погођени обућари и опанчари — ниским ценама „Батине“ обуће. Занатлије су се против нелојалне конкуренције бориле разним средствима: зборовима радника, штрајковима, петицијама, демолирањем радњи. Са занатске конференције августа 1934. године упућена је резолуција чачанској општини и свима надлежнима са захтевом за сузбијање конкуренције „Бате“: „Док обућари плаћају држави порез 34,4 милиона динара, „Бата“

за своје 138 продавнице у земљи плаћа само 163.322 динара иако је његова продукција обуће у Југославији већа него продукција свих обућара. Праведнијим оптерећењем „Бате“, а према продукцији његовој престаће велика конкуренција, и, обућарима би се оптерећење могло смањити“.⁷

Обућари и опанчари су 10. фебруара 1936. године ступили у тродневни штрајк против фирме „Бата“. На свим радњама излепљене су плакате, на којима се каже да се штрајкује против „Бате“.⁸ Било је неколико случајева демолирања „Батине“ филијале.

У то време Банска управа Дринске бановине из Сарајева упозорава среске начелнике о учесталом разбијању излога на продавницама обуће „Бата“ и тражи да се кривци одмах пронађу и подвргну законској одговорности.⁹ У вези са овим налогом, командир градске страже у Чачку обавештава Градско поглаварство да нису могли пронаћи лице које прави овакве изгреде.¹⁰

Са збора кожарско — прерађивачких мајстора и радника захтева се од градоначелника и Градског већа да сву обућу и опанке увезену у Чачак оптерете:

- гумену обућу — са 15 динара по килограму,
- кожну обућу, мушку и женску — 25 динара по пару, и
- дечију обућу — са 15 динара по пару.

Тражено је да се израде маркице трошаринске и да се лепе на сваки пар обуће који се увезе — „да неби било шверца, јер је примећено да је под ранијом општинском управом било и тога“.¹¹ На једном збору занатлијских радника речено је да ће чачански обућари затворити своје радње, а забранити народу да купује фабричку робу, уз напомену — да радници у Чачку умиру од туберкулозе, да од опстанка обућара зависи опстанак других занатлија, које капитал систематски гуши. Какво је било стање, казује податак да је у 1926. било 24, а у 1934. години само пет радњи. На овом збору такође је наглашено да се стављају забране на бедне имовине и да ће једног дана све занатлије бити радници али без посла, пролетери.¹²

Чачанско трговачко удружење указује Суду општине чачанске да је више њихових чланова, нарочито извозника, тражило да се стане на пут трговцима са стране-да не откупљују непосредно производе, као што су шљиве, јабуке, сир, кајмак и друго: „Молимо Суд општине да овом злу по наше трговце станете на пут јер суд и сам види данашњу тешку пословну кризу па ако се још пуште странци да у време сезоне сви овди обављају послове како ко хоће онда ће свакако наши трговци доћи у тежак положај“.¹³

Удружење угоститеља такође сагледава сву тежину и последице економске кризе. Оно указује да у Чачку има довољно угоститељских радњи и тражи да се не даје повољно мишљење за отварање нових, нарочито оним лицима којима то није професија, јер је било таквих појава. Тражило се да се забрани рад новоотвореним радњама које нису испуњавале све услове, „јер ако се неби забраниле, онда би се морали затворити правни локали који су потребни месту и околини, што је то већ почело да се ради, на пример затворен је хотел „Лазовић“, пивнице „Белви“ и „Луковић“, што се сматрају као најбољи локали у месту, с обзиром и на упослење особља у радњама и њихових породица, који сваким даном остају без посла и падају на терет општине“.¹⁴ Без сумње, угоститељство је било у веома тешкој ситуацији. Гостију је било све мање. Тада је „Чачански глас“ писао: „Хотели и кафане пусте, људи као без главе од кризе... Газда хотела... броји по кога госта који ништа не пије. Пушком да га гађа, никога да наиђе, или, да плива по сали, нико да проспе мало алкохола. Примаш тек реда ради почне, али је и виолина у кризи, само цилика“.¹⁵

Исто тако, 12 месара својом петицијом тражи од општине да се смањи општинска аренда са 0,80 на 0,60 динара по једном килограму меса. Наводећи све тешкоће са којима се суочавају, они кажу: „Бива врло често да појединци док исплате: аренду, скупни порез, шупарину, пренос до дућана, немају апсолутно никаквог рачуна, нити какве зараде, већ чисту суву штету“.¹⁶ Градско веће је, под председништвом Раша Гавровића, 18. децембра 1934. године, одбило овај захтев месара.

У то време под ударом економске кризе, било је без посла, близу 300 радника. Кумулативно посматрано, број незапослених и незбринутих лица и сиротиње све се више повећавао у односу на стање из 1930/31. Произилази да је на почетку 1934. године било око 1.200 људи којима је била потребна неодложна помоћ.¹⁷

У борби за егзистенцију и опстанак својих породица, занатлије се све више повезују и удружују. Тако је било у читавом свету, па и у чачанском крају. Отваране су нове радионице и задруге. Поред већ постојећих, формираних после првог светског рата, основане су још неке задруге: Прва опанчарска, Кројачка задруга „Југославија“, Столарска задруга „Југославија“, Прва пекарска задруга, Обућарска „Напредак“ и „Компанија“, Абацијска „Слога“.¹⁸ У њих су се првенствено удруживали млађи људи, вредни, пуни вере у своју задругу. „У доба кризе, беспослице, требало је

живети. Сваки од нас појединачно тешко подноси терете и камате, а тешко се и душевно осећа, сам и без довољно посла. Удружени осећамо нешто ново, јачу и свежу снагу, веру у себе, своје руке и занат, и са једним капиталом лакше подносимо конкуренцију великог капитала који нас без милости дави. А само оснивање није било без тешкоћа, требало је се убедити, а требало је наћи нешто новца. Ради се већином са позајмицом задругара, а делом и зајмом, односно куповином материјала или машина на отплату. И док је у почетку било тешко створити своје потрошаче, тешко је и данас одржати се, у време када се нешто руши¹⁹. Неке задруге су брзо развиле своју активност на ширем плану: столарске — „Будућност“ и „Југославија“. Посебно се истакла Прва чачанска пекарска задруга, која је основала и своју филијалу у Ужицу. Дешавало се и ово: у Столарској задрузи „Југославија“ једанаест младића је радило неколико месеци без наднице — да би набавили најпотребније машине.²⁰ Обућарска задруга „Напредак“ интензивно је рекламирала своје производе по конкурентним ценама и за кратко време стекла велики углед и поверење бројних потрошача. И Млекарска задруга чинила је напор да откупом и прерадом млека освоји потрошаче. Међутим, била је велика конкуренција продаваца на пијаци и разносача млека по кућама. Да би се ово спречило, Млекарска задруга се обратила Суду општине чачанске са захтевом да се забрани продаја непастеризованог млека. У писму се каже да је у здравственом интересу грађана да се снабдевају пастеризованим млеком из Млекаре. Тадашњи одбор општински је, 23. марта 1932. године, решио да се одлука о овом захтеву одложи до даљег.²¹

После стагнантног периода за време економске кризе, долази до постепеног оживљавања индустрије, трговине, занатства и других привредних области. Овome је допринео и развој занатских производних задруга. Пописом из 1936. године утврђено је да Чачак има 371 радњу и занатску задругу, што представља благ пораст у поређењу са стањем из 1929. године. Процес оживљавања привреде у Чачку, нарочито су подстакли развој Војнотехничког завода и Фабрике хартије, у којима долази до повећаног запошљавања и повећања куповне моћи бројних породица, што се позитивно одражавало на продају пољопривредних, занатских и других производа, односно на проширену репродукцију у друштву.

Н А П О М Е Н Е

1. Међуопштински историјски архив у Чачку (у даљем тексту: ИАЧ), СОЧ, К-41, Ф-1, рег. бр. 142.
2. ИАЧ, СОЧ, К-50, Ф-6, бр. 290.
3. ИАЧ, СОЧ, К-30, Ф-1, бр. 593.
4. ИАЧ, Регистар радњи.
5. „Чачански глас“, бр. 10, 1932. године.
6. „Чачански глас“, бр. 34/1934.
7. „Чачански глас“, бр. 33/1934.
8. ИАЧ, ГП, К-8, Ф-1, бр. 31.
9. ИАЧ, ГП, К-8, Ф-8, бр. 9.
10. ИАЧ, исто.
11. ИАЧ, ГП, К-8, бр. 33.
12. ИАЧ, ГП, К-8, Ф-1, бр. 34.
13. ИАЧ, СОЧ, К-43, Ф-4, бр. 275.
14. ИАЧ, СОЧ, К-73, Ф-3, бр. 22.
15. „Чачански глас“, бр. 17/1932.
16. ИАЧ, ГП, К-1 а, бр. 19801.
17. ИАЧ, СОЧ, К-64, Ф-1, бр. 83; К-71, пов. бр. 858; и „Чачански глас“, бр. 6/1934.
18. „Чачански глас“, бр. 34/1934.
19. Исто.
20. „Чачански глас“, бр. 2/1933.
21. ИАЧ, СОЧ, К-60, бр. 3719/32.